



Куйидаги мақолада “атеистик режимлар” деганда асосан коммунистик/маоистик режимлар (СССР, Хитой Халқ Республикаси, Кхмер-Руж, Шимолий Корея ва ҳ.к.) натижасидаги сиёсий репрессиялар, уларнинг ҳисоб-китоблари ва архив мисоллари таҳлил қилинган. Ҳисоблар турлича ва баҳсли эканини, турли манбалар бир-бирига тўлиқ мувофиқ эмаслигини биринчи ўринда огоҳлантириб ўтаман.

Атеистик (коммунистик) режимлардаги репрессиялар

1. Кириш — нима ҳисобланади ва нега рақамлар фарқ қилади

“Репрессия” деганда одатда қўлга олиш, қамок, мажбурий меҳнат лагерлари (гулаглар/кантрол-майдонлари), катагон, ижтимоий депортация ва ижтимоий/ижтимоий ўлдириш (оғир ҳолда ўлими) каби ҳодисалар тушунилади. Бу турдаги ҳар бир ҳодиса статистикасида катта нороғланишлар бўлади, чунки:

- Кейин архив материаллари очилмаган ёки нотўлиқ (ёки очилганларида ҳам қайта талқин қилинган);
- Ҳукуматлар воқеаларни яширишга уринади;
- Ҳисоб-китобларда “ривоятлар” (дефекторлар ёки мемуарлар) ва “архив маълумотлари” турлича натижа беради;
- Баъзилар озик-овқат ва етимликдан ёки қуруқ касалликдан ўлганларни сиёсий репрессиялардан ажратади — бу ҳам баҳсли масала.

Шу сабабдан қуйида келтирилган рақамлар манбаларга ва уларнинг методологиясига боғлиқ ҳолда фарқланади. Нихоятда юз фоиз тўғри, битта “ақлий” рақам йўқ — биз эса бир неча манбани такқослаб, архив ва илмий таҳлил мисолларини келтираемиз.

2. Бош мисоллар ва энг кўп баҳс қилинган ҳодисалар

2.1. Совет Иттифоқи — 1930-йиллардан кейинги давр, “Буюк террор” ва ГУЛАГ

- Буюк террор (Great Purge, 1936–1938): давлатнинг ижтимоий-политик тазйиклари,

камок ва огир жазоларга олиб келган энг катта эпизодлардан бири. Архивларда 1937–1938 йилларда расмий равишда тахминан 681,692 гача экзекуция ва ГУЛАГ да яна ўнлаб минглаб ўлимлар кайд этилган. Ижтимоий-тарихий бахсларда умумий ўлимлар (экзекуция + камокда ва чиқаришдан кейинги ўлимлар) 0.95–1.2 миллион атрофида деб баҳоланади. Бу кўрсаткичлар архив маълумотлари ва илмий тахлилларга асосланган (архив маълумотларидан олинган расмий сонлар — бир манбага кўра 681,692 экзекуция; умумий тахминлар эса кенгрок). (Википедия).

- ГУЛАГ тизими (1930–1953): охириги 30–40 йил ичида архив тадқиқотлари ва тарихчилар консенсусга келмоқда: 1930–1953 йиллар оралигида ГУЛАГ ларда кўп миллионлаб одамлар ўтган ва умуман 1.5 — 1.7 миллион атрофида одамлар камокларда ёки улардан кейинги даврда вафот этган (турли манбаларда 1.5–1.7 млн). Бу архив тадқиқотлари (Россия архивлари ва кейинги истражения) билан ҳам тўқнашади. (Википедия).

Архив мисоли: 1990-йиллардан кейин СССРнинг ички ишлар архивлари, НКВД хужжатлари тадқиқ килингани оркали 1937–38 йилги расмий жазолар ва экзекуциялар бўйича аниқрок рақамлар ошкор килинди — бу ҳам Conquest ва кейинги тадқиқотчиларнинг тахминлари билан муқосса килинди. (Буюк террор бўйича архив манбалар ва уларнинг тахлили мавжуд.) (Википедия).

2.2. Хитой Халк Республикаси — Мао даври (1950–1970-йиллар)

- Ўлдилар ва репрессияларнинг турлари: 1949-йилдан кейинги “земляни тиклаш”, интиком кампаниялари, 1950–60-йиллардаги “хукуматга қарши элементлар”га қарши ҳаракатлар, 1958–1962 йиллардаги Катта Сочик (Great Leap Forward) оқибатлари (огир очарчилик), ва 1966–1976 йиллардаги Маданият инқилоби (Cultural Revolution).

- Катта очарчилик ва Маданият инқилоби рақамлари: бўлган ўлимларнинг бир қисми турли омиллар — катагонлар, қийноқлар ва очлик сабабли юз берган. Маданият инқилоби даврида турлича баҳс килинган тахминлар мавжуд: баъзи тадқиқлар 750,000 дан 1.5 миллионгача қатл/воситача ўлдиришлар бўлган деб ҳисоблайди; бошқа ўчоқларда бир неча миллион кишининг ҳалокати даъво қилинади (1970–80 ёзувлари, Chang & Halliday каби ёзувчиларда кенгрок тезислар). Шунингдек, 1959–61 йиллардаги очарчилик натижасидаги ўлимлар (факат сиёсий қотиллик эмас, балки иқтисодий сиёсат оқибатлари) тахминан десятки миллионлар даражасида баҳс килинган — лекин бу омилни тўғридан-тўғри “қасддан репрессия” деб қараш қийин. (sciencespo.fr).

2.3. Камбоджа (Кхмер-Руж) — 1975–1979

- Кхмер-Ружнинг қатъий репрессияси (Пол Пот режими) — кичик давлатда қиска муддатда юзлаб минглаб сиёсий қотилликларга олиб келган. Ишланмалар ва ядровий тадқиқотлар энг кўп учрайди: тахминан 1.7 миллион атрофида қурбонлар (турли ҳисоб-китобларга кўра 1.7–2.2 миллион). Бу — мамлакат аҳолисининг катта қисми бўлиб, қўлга олишлар, томонлама очлик, ижобий қийноқ ва мақсадли йўқ қилишлар натижасидир. Архив мисоли: Туол Сенг (S-21) камокхонаси хужжатлари (тасдиқланган 15,000га яқин тутқун хужжатлари ва шахсий қарточкалар) рақамларни аниқлашда муҳим манба бўлди; бу хужжатлар кейинчалик музей ва архив ҳисобида сақланмоқда. (MacMillan Center Yale).

2.4. Шимолий Корея (Хозирги Корея Халк-Демократик Республикаси)

- Шоҳсура ва сиёсий камоклар: Ташқи дунёга маълум бўлмаган, лекин қочқинлар, ҳуқуқ-ташқилотлар ва инсон ҳуқуқлари ташқилотлари ҳисоб-китобларига кўра — Кўлдаги сиёсий лагерларда (кван-ли-со) сурат-делолатлар, қатъий жавобгарликлар ва кўплаб

ўлимлар мавжуд. Хисоблар — баланд номаълум: бешлаб ўн минглардан бир неча юз мингларгача лагерларда ва улар натижасида ўлганлар бўлиши тахмин этилади. Хукук ташкилотлари (Amnesty, HRW)нинг хисоботлари лагерларда юкори ўлим даражаси ва оммавий ижтимоий назорат хакида далиллар келтиради. (Amnesty International).

3. Кискача хисобий-киёсий соха (экасидек)

Тарихий-илмий адабиётда турли тадқиқчилар турлича методлар билан умумий “репрессиялардан ўлганлар”ни хисоблашади. Энг машхур ва машхур бўлмаган тахминлардан иккиси:

- “Black Book of Communism” ва Алекс Руммелнинг “Death by Government” каби номлашда бир неча ўқувчилар боскичма-боскич «коммунист режимлар» натижасида миллионлаб ўлимларни хисобга олишади (буюк ракамлар — ўн миллионларча). Бу катта микдордаги хисоб-китоблар тарихий муҳокамада бахсли; уларнинг методологияси танкид килинган. (Бу асарларни алоҳида манба сифатида ўқиш мумкин — лекин улар жуда кўп бахсларга сабаб бўлган.)

- Архив асосидаги тадқиқотлар (масалан, Россия архивларидан олинган ГУЛАГ ва НКВД маълумотлари) — кўпрок манбаланган, бироқ кўпроқ сак карашни такдим этади: масалан, ГУЛАГда 1.5–1.7 млн дан тўрт йиллар оралигидаги ўлимлар ва 1937–38 йилларда бир миллионга якин экзекуция ёки инвестицияга оид хисоблар. (Википедия).

4. Архив мисоллари — аниқ хужжат ва объектлар

- СССР НКВД хужжатлари (1937–38): расмий жазолар ва экзекуцияга оид тергов хужжатлари — баъзи архив маълумотлари бу даврда 681,692 расмий бажарилган экзекуцияни кўрсатади; умумий ўлимлар (камокда ва кейинги ўлимлар билан кўшилганда) тахминан 0.95–1.2 млн. (Википедия).

- ГУЛАГ хужжатлари ва кўлғемалар: 1930–1953 йилларда ГУЛАГ оркали ўтганлар — тахминан 14 млн атрофида (турли манбаларда ҳам шу каби сонлар кўрсатилган), улардан 1.5–1.7 млн ўлган деган консенсус шаклланаётган тадқиқотлар мавжуд. (Википедия).

- Туол Сенг (S-21) камокхонаси хужжатлари (Камбоджа): Туол Сенгда сакланганонинг хужжатлари, туткун карточкалари ва фотосуратлар (тахминан 14–17 минг ёки шу атрофида бўлган туткунлар учун) — бу Кхмер-Ружнинг сиклик системаси, “акроп-килинган” шахсларнинг рўйхатлари ва жазоларини тасдиқлайди. Бу хужжатлар Кей Пёнг (Tuol Sleng) музейи ва академик тадқиқотлар учун асос бўлди. (Reuters).

5. Тахлил ва умумий хулоса

1. Ракамлар турлича ва бахсли. Бир манба архивга асосланса, бошкаси мемуарлар ва демографик тахлилларни кўшади — натижа турлича бўлади.

2. Кенг маънода «репрессия» ва «саясий ўлим» ўртасида фарк бор. Масалан, Хитойда 1959–61 йиллардаги миллионлаб ўлимлар иктисодий сиёсат оқибатида бўлган ва бундай халокатларни тўғридан-тўғри факат сиёсий котиллик сифатида баҳолаш кийин. Лекин, назарий жиҳатдан, давлат сиёсатлари — иктисодий, ижтимоий ёки сиёсий — катта одамлар ўлимига олиб келган бўлса ҳам уларнинг жавобгарлиги муҳокама бўлиши керак.

3. Архивлар очилган жойларда аниқроқ маълумот пайдо бўлди. Масалан СССР архивлари ва Кхмер-Руж хужжатлари (Tuol Sleng) тадқиқотларга катта таъсир кўрсатди. Бироқ баъзи мамлакатларда (НКДР каби) архивлар очилмаган / дастлабки манбалар ноаниқ бўлгани сабабли, тахминлар катта диапазонда қолади. (Википедия).

4. Маъмурий ва архив мисоллари муҳим: аниқ хужжатлар (камок ёки экзекуция протоколлари, туткун карточкалари, лагер ёзувлари) тарихчиларга энг ишончли асосни

беради — шунинг учун архивлар очилишининг ахамияти катта.

6. Практик тавсиялар — тарихни ўрганиш ва манбаларга ёндашув

- Хар бир ракамни бир нечта, мустакил, юкори сифатли манба билан текширинг (архив, илмий макола, халкаро ҳукук ташкилотлари ҳисоботлари).
- Ракамларнинг методологиясини текширинг: бу демографик тахминларми, расмий жазолар ёки мемуарларми? Хар бири ҳақиқий ҳолатга бошқача таъсир кўрсатади.
- Агар сизни махсус давлат ёки давр кизиктирса (масалан, факат 1937–38 СССР ёки 1966–76 Хитой Маданият инкилоби), мен хар бир ҳолат бўйича кенгрок, цитаталанадиган манбалар ва архив ҳужжатлари билан батафсил таҳлил тайёрлаб бера оламан.

Манбалар (танланган, муҳим манбалар — оқилона ҳамда турли хил ҳолатлар учун)

- Great Purge — Википедия (архивланган расмий рекордлар ва тарихий муҳокама). (Википедия)
- Gulag — архив тадқиқотлари ва илмий синтезлар (гулогда ўлганлар учун 1.5–1.7 млн тахминлари). (Википедия)
- Yale — Cambodian Genocide Program (Кхмер-Пуҗ ва 1.7 млн тахмини). (MacMillan Center Yale)
- Reuters (2025) — Кхмер-Пуҗ манбалари ва Tuol Sleng ҳақида яқин тарихий янгилик ва архив мисоллари. (Reuters)
- SciencePo / академик талқинлар — Cultural Revolution ҳудудий ўлдиришлар ва тахминлар. (sciencespo.fr)
- Amnesty International / Human Rights Watch — Северная Корея ва сиёсий қамоклар тўғрисидаги ҳисоботлар. (Amnesty International)

Абу Муслим

(профессор, сиёсий таҳлилчи)